

HET BELGISCHE POLITIEKE DISCOURS EN DE 'EIGENHEID' VAN DE VROUW AAN HET EINDE VAN DE NEGENTIENDE EEUW

Henk de Smaele

Belgian political discourse and the specificity of Woman at the end of the nineteenth century

Gender definitions in 'progressive' political circles (new liberals, socialists, christian democrats) were influenced by a new 'holistic' paradigm, which replaced the older 'atomistic' or 'individualistic' paradigm at the end of the nineteenth century. By focusing on the entire, complex 'organic' society, socially oriented scholars and politicians started paying more attention to the specific contributions of particular groups to the functioning of the whole. 'Factual difference' obtained relevance in political discourse and social legislation. The stress on the irreducible differences between the sexes was used to promote both feminist and antifeminist stances, as this article demonstrates through the analysis of three debates in the Belgian Chamber of Deputies (limitation of female labour, admission of women to the medical profession, female suffrage). It appears that leading feminists too were deeply influenced by the holistic view, and based their defence of the feminist cause on the specific contribution women could make to the male dominated society. They foresaw a female complement to future politics, sciences and culture. Today their arguments may sound conservative; at the turn of the century however they reflected the newest insights of the social and natural sciences and were more convincing than the older 'atomistic' tenets about universal human equality.

'Zo zouden we van een man
en vrouw die beiden over de vereiste
intellectuele kwaliteiten beschikken voor het beroep
van arts, zeggen dat ze dezelfde
aanleg hebben'

'Maar nu we eenmaal zijn begonnen, moeten we
ook niet meer terugschrikken voor alle grappen
die allerlei geestige figuren in de meest uiteen-
lopende variaties over zo'n nieuwigheid
zullen maken als het eenmaal zover is'
Plato, Constitutie Politeia.

'Modern te zijn, zoû haar kracht zijn.... Het verlangen [kwam] in haar ziel op: modern te zijn, modern zijn! En doen aan de moderne problemen. Leven voor de toekomst! Leven voor de Vrouw, voor het Meisje...' Dat verlangen schreef Louis Couperus toe aan zijn romanfiguur Cornélie de Retz van Loo, een jonge gescheiden

Hollandse, die alleen op reis vertrok en in Rome een brochure schreef 'over een der modernste kwestie's': 'De Maatschappelijke Toestand der Gescheiden Vrouw' (Couperus, 1996, pp. 52-53, p. 72). Modern oogde het in de negentiende eeuw zeker: vrouwen op fietsen en in doktersjassen, vrouwen die de toga wilden dragen en publiek het woord voeren, vrouwen die hun eigen spaargeld wilden beheren... Het was de omgekeerde wereld, en de karikaturisten vonden een dankbaar onderwerp in deze 'zotte' vrouwen. Wat deze vrouwen eisten, was zo nieuw, zo anders, zo onthutsend, dat ze hemelbestormers leken, revolutionairen die het onmogelijke bevochten. Voor ons hangt er rond deze vrouwen een aura van heroïek, van 'hun-tijd-ver-voor-zijn'. Zij waren immers pioniers die durfden raken aan heilige huisjes en een evolutie op gang brachten die niet meer te stoppen bleek. Zij dienden daarbij op te boksen tegen vastgeroeste ideeën en denkbeelden, maar kregen steun bij de progressieve en breeddenkende geesten van hun tijd. Wie voor de vrouwenbeweging opkwam was

L'EMANCIPATION DE LA FEMME

I. — Campagne de Suffragettes

Een van de suffragettes, na meer dan een uur gesproken te hebben. - Kunt u me zeggen, in eer en geweten, waarin een vrouw zich minder zou onderscheiden dan een man? Een stem uit het publiek - In de stilte bewaren.

modern en progressief, wie tegenstand leverde conservatief of reactionair. Tot op zekere hoogte was dat natuurlijk ook zo, maar een analyse in termen van 'progressief' versus 'conservatief' kan aanleiding geven tot een anachronistische lezing van het negentiende-eeuwse debat over het 'vrouwenvraagstuk'.

Aan het einde van de negentiende eeuw vond een paradigmawissel plaats, van atomisme naar holisme, waardoor de focus, zowel in wetenschap als in politiek, verschoof van het (mannelijk) individu naar de samenleving in haar geheel. De jonge christen-democraat en trendy intellectueel Henry Carton de Wiart verwoordde deze verschuiving in een toespraak voor Leuvense studenten in 1896: 'De analysemethoden en onderzoeksstrategieën die door Auguste Comte en Le Play zijn aangeraden, hebben beetje bij beetje vruchten afgeworpen en zij hebben de a-priori's van de liberalen en rationalisten vervangen. Men begrijpt nu overal wat er onlogisch en ridicuul is aan het excessieve individualis-

me; de sociale wetenschap verbindt de mensen met zijn medemensen in tijd en ruimte door de vleselijke band (*étrointe chammelle*) van ras en bloed en ook uit respect voor de wet van de continuïteit. Men gelooft wat minder in woorden en wat meer in feiten.' (Carton de Wiart, 1913, p. 29; de Smaele, 1995) Deze ontwikkeling in het moderne politieke discours heeft – zo zal blijken – ook het 'progressieve' spreken over sekse en emancipatie beïnvloed, en het beeld van de vrouw als emotioneel, zacht en zorgzaam wezen aanzienlijk versterkt. De verdedig(st)ers van de maatschappelijke emancipatie raakten vaak niet aan de grondslagen zelf van dat nieuwe discours, integendeel. Zij waren dan ook niet 'hun tijd ver voor'; zij waren zonen en dochters van hun tijd.¹

Niet het feministische gedachtegoed zelf staat centraal in deze bijdrage, maar het debat tussen de (mannelijke) leden van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers over de positie van de vrouw. Drie vraagstukken uit de tweede helft van de negentiende eeuw

komen daarbij ter sprake: de eventuele beperking van vrouwenarbeid, de toelating van vrouwen tot het medische beroep en het vrouwenstemrecht.² Daarbij heb ik vooral aandacht voor de politieke positie van de sprekers en de plaats van hun opvattingen over sekse in grotere ideologische gehelen. Een kwestie als de bescherming van kinderen en vrouwen in het arbeidsproces bijvoorbeeld, oversteeg ruim het debat over de maatschappelijke rol van de vrouw (Rose, 1992, pp. 50-75). De grote vraag was of staatsinterventie in het economische leven aanvaardbaar was of niet. Deze vraag dook in de Europese industrielanden af en toe op in de jaren 1860 en 1870, en zou vanaf het einde van de jaren 1880 een van de meest acute politieke problemen worden (Collini, 1976, p. 93; Taylor, 1992, pp. 1-35; Neuville, 1976, pp. 281-332; Gubin en Puissant, 1996). Twee kampen kwamen tegenover elkaar te staan. In België verzetten de doctrinair-liberalen zich samen met een groep 'conservatieve' katholieken tegen staatsinterventionisme, terwijl de progressief-liberalen en een deel van de katholieke politici ijverden voor sociale wetgeving. Deze tegenstelling had veel te maken met de paradigmawissel waarover ik eerder sprak. De argumentatie van de non-interventionisten was typerend voor het dominante liberale paradigma van het midden van de negentiende eeuw, dat ook door de meerderheid van de katholieken werd gedeeld. De maatschappij werd opgevat als een verzameling zelfstandige en gelijke individuen die zich in alle vrijheid moesten kunnen ontplooiën. Op het einde van de eeuw werd dit politieke 'dogma' bekritiseerd en als 'individualistisch', 'egoïstisch' en 'anti-sociaal' afgedaan. De samenleving was geen optelsom van autonome individuen maar een complex organisch geheel van groepen en cellen. Dit holisme kon op uiteenlopende manieren worden ingevuld, in linkse (socialistische) of in rechtse (bijvoorbeeld corporatistische) zin. Het werd vóór de Eerste Wereldoorlog het nieuwe dominante paradigma. Het werd als modern ervaren, en kreeg ondersteuning vanuit wetenschappelijke hoek.

Vrouwenarbeid en het gevaar voor degeneratie

In het debat over vrouwenarbeid is deze verschuiving naar het holisme duidelijk aanwijsbaar. In 1869 vroeg de progressief-liberaal Jean-Michel Funck, tijdens de bespreking van de begroting van Binnenlandse Zaken, de aandacht van de Belgische kamerleden voor het probleem van de kinder- en vrouwenarbeid. Het waren de hoogtijdagen van het Belgische liberalisme. Het liberaal zwaargewicht Walthère Frère-Orban had een jaar eerder zijn partijgenoot Charles Rogier als kabinetsleider opgevolgd. De Belgische industrie was in volle expansie. En toch pakte de Koninklijke Academie voor

Geneeskunde uit met een alarmerend rapport over de ondergrondse arbeid door vrouwen (Hilden, 1993, pp. 143-146). 'Het is tijd, meer dan tijd, wil men de degeneratie van een groot deel van de bevolking van het koninkrijk verhinderen, om door wettelijke bepalingen paal en perk te stellen aan de overtredingen van alle goddelijke, natuurlijke en sociale wetten, die worden begaan in naam van een verkeerd begrepen individuele vrijheid' (Kuborn, 1868, p. 871). Dokter Kuborn oordeelde samen met zijn collega's dat de ondergrondse arbeid, die de vrouw van de haard verwijderde en haar belastte met zware fysieke arbeid, verantwoordelijk was voor de biologische en morele degeneratie van een belangrijk deel van de Waalse arbeidersbevolking. Hij definieerde de vrouw vanuit haar 'drie essentiële functies: menstruatie, voortplanting en afscheiding van melk' (p. 809), functies die in gevaar kwamen door de mijnarbeid.

Ook Funck beargumenteerde in de Kamer de beperking van vrouwen- en (vooral) kinderarbeid door te wijzen op de fysieke en morele degeneratie van de arbeidersbevolking, echter zonder te verwijzen naar het rapport Kuborn (APC, 1868-1869, pp. 238-242). De minister van Binnenlandse Zaken, de doctrinair-liberaal Eudore Pirmez, verwees wel naar het medische rapport, al liet hij zich helemaal niet overtuigen door de inhoud ervan. Hij verweet de heren doktoren dat hun conclusies al op voorhand hadden vastgestaan en dat zij 'onwetenschappelijke methodes' hadden toegepast. Daarbij citeerde hij uit de dramatische tekst van Kuborn, de passages inleidend met spottende zinnestelsels als 'En nu, mijne heren, iets nóg poëtischer' of 'Ik vraag u, heren, is het geen echte roman?' De passage waarin met afschuw werd gerapporteerd over een moeder die voor haar kinderen spek bakte met onbedekte hals, ontlokte de minister de uitspraak: 'Een blote hals! Ziedaar een verschrikkelijke zaak! Heren, ik hecht veel belang aan kuisheid, maar ik vraag me af waar de eerbare ondertekenaars van dit document hun ogen laten rusten tijdens een bal!' (p. 264). Pirmez hechtte dan ook niet veel belang aan de alarmkreten over degeneratie; hij wees integendeel op de sociale vooruitgang.

De geneesheer en progressief-liberaal Jean-François Vlemminckx, die het rapport Kuborn mede had ondertekend, was verontwaardigd over de houding van Pirmez die het nodig had gevonden de conclusies van bekwaame 'hygiënist' in twijfel te trekken. Hierover was geen twijfel mogelijk: de zware arbeid door de vrouw was onnatuurlijk en een hypothese op het nageslacht (pp. 290-292). Ook de liberaal François d'Elhoulgne was het oneens met de minister. Deze Gentse sociaal-geëngageerde advocaat beweerde de degeneratie van het proletariaat elke dag op straat te zien en hij pleitte voor wettelijke beperking van de arbeidsduur, op zijn minst voor de kinderen en vrouwen. De vrouw was zwakker

dan de man 'en de gelijkheid van de vrouw en de man in de arbeid, is de meest verwerpelijke van alle ongelijkheden in onderwerping en martelaarschap' (p. 278).

Tegen deze progressisten die opkwamen voor een wetelijke bescherming van de vrouw en daarbij verwezen naar de specifieke functie van het moederschap en de zwakkere vrouwelijke natuur, argumenteerden de doctrinaire liberalen dat dergelijke tussenkomst van de wetgever discriminerend en ongeoorloofd zou zijn en zou indruisen tegen de menselijke waardigheid. Frère-Orban betoogde dat 'het onmogelijk is één enkele reden op te geven waarom er verschil zou moeten zijn in het recht van de man en de vrouw vrij over de eigen arbeid te beschikken' (p. 283) en Pirmez waarschuwde: 'verzwaar niet nog eens de reeds al te reële minderwaardigheid van de vrouw door voor haar nieuwe hindernissen op te werpen, door haar arbeid te reglementeren' (p. 295). De minister betwistte niet dat de vrouw idealiter thuis hoorde, om voor haar kinderen te zorgen, maar de wetgever kon dit ideaal niet opleggen en de weinig gefortuneerde huishoudens in die richting dwingen.

Twintig jaar later, in 1889, werd er opnieuw over deze kwestie gedebatteerd. In 1884 was de liberale meerderheid vervangen door een katholieke. De regering-Beer-naert werd in 1886 geconfronteerd met grote sociale onrust in de Waalse industriebekkens. De golf van bloedige rellen en stakingen gaf meteen de stoot tot de invoering van een reeks sociale wetten. De eerste daarvan was precies die op de regulering van kinder- en vrouwenarbeid. De wet beperkte de arbeidsduur van kinderen en vrouwen in de fabrieken en mijnen en verbood ondergrondse mijnarbeid voor vrouwen onder de 21 jaar. In het rapport van de Middenafdeling van de Kamer³, opgesteld door de katholiek Justin van Cleemputte, bleek dat de doctrinaire bekommernis om de rechten van het individu op de achtergrond was geraakt. 'In naam van welk natuurrecht van de vrouw zou men de wetgever kunnen verbieden paal en perk te stellen aan arbeid die slechts in en door de samenleving plaatsheeft, en die de vrouw uitoefent ten koste van de sociale belangen, evenals ten koste van de natuurwetten?' Volgens de verslaggever was er een 'onherleidbaar verschil, dat de natuur zelf heeft geschapen, tussen man en vrouw, zowel in het domein van de arbeid als in de sociale functies'. De organisatie van de arbeid moest uitgaan van de 'ongelijkheid in kracht, fysieke en morele mogelijkheden' (DPC, 1888-1889, p. 193). De gehuwde vrouw was in de eerste plaats moeder. Van Cleemputte verduidelijkte in het debat dat de vrouw een eigen 'missie' en een eigen 'specialiteit' had, 'een superieure bekwaamheid in al wat het leven veredelt, opklaart en troost, een speciale bekwaamheid voor de taken die tact en toewijding vergen' (APC, 1888-1889, p. 1965).

Dit standpunt werd eveneens verdedigd door het progressieve boegbeeld Paul Janson, die oordeelde dat

de wetgever de vrouw moest 'beschermen tegen haar zwakheid en haar onwetendheid' (p. 1768). Janson was van oordeel dat de 'vrouw aan de man superieur is op moreel vlak en zijn gelijke op intellectueel vlak, maar haar fysieke inferioriteit is zeker, evident, fundamenteel' (p. 1769). 'Ontkent u het feit, waarop gans onze wetgeving rust, dat er tussen man en vrouw, in de uitoefening van alle beroepen, een radicaal, essentieel verschil bestaat, dat zijn reden vindt in de natuurwetten zelf?' (p. 1826). De minister van Justitie Jules le Jeune, die op vele vlakken de modernisering van de Belgische wetgeving zou bewerkstelligen (Dupréel, 1965-1966), pleitte ook voor beperkende maatregelen, die uiteindelijk de vrouw terug naar het gezin moesten brengen. 'Dáár is haar sociale functie en de sociale belangen die ervan afhangen zijn even groot als de industriële belangen! Alle alarmerende symptomen die de aandacht op dit moment doen concentreren op het sociale vraagstuk, getuigen van de dringende noodzaak om in de arbeidersklasse de vrouw terug te brengen tot het werk van sociale beveiliging waarvoor ze is geschapen. Het is niet uit vrije wil dat zij ervan is weggeleid' (APC, 1888-1889, p. 1798).

Dit sociale, interventionistische discours werd door veel katholieken en liberalen aanvaard. Voor de 'oude' liberalen was het echter choquant. Pirmez was ontsteld door de redevoering van Van Cleemputte: 'Nooit las of hoorde ik een uiteenzetting die zo bedreigend is voor de vrijheid' (p. 1780). De voorgestelde regulering was volgens Pirmez geen bescherming maar een beperking van het zelfbeschikkingsrecht van de volwassen vrouw. Waren er bovendien ook geen zwakke mannen, die evenzeer schade zouden oplopen bij zware arbeid? (p. 1782). Ook de liberalen Jules Bara en Armand-Louis Anspach hadden vragen bij het zogenaamd wezenlijke onderscheid tussen dé vrouw en dé man (pp. 1789-1794, pp. 1744-1745). Hun partijgenoot Charles Sainctelette vroeg zich verontwaardigd af waar de wetgever het recht vandaan dacht te halen om vrouwen bepaalde jobs te verbieden. Als de bedoeling 'het behoud van het ras' was, waarom verbood men dan aan mannen niet bepaalde 'beroepen die verwijven' uit te oefenen, zoals het verkopen van toiletartikelen? 'Veel van deze jonge mannen roesten vast, worden bleek en bloedarmoedig door dit werk! In een ander regime zouden het goede grenadiers zijn, mooie kurassiers.' Als men de reglementering van de arbeid van mannen niet aandurfde, waarom dan wel die van vrouwen, die sowieso al dienden te kiezen uit een kleiner aantal beroepen? (p. 1758).

Katholieken zoals Charles Woeste en Victor Jacobs, die sterk door het individualistische paradigma van het midden van de 19de eeuw waren beïnvloed en doorgingen voor conservatief wanneer het sociale vraagstukken betrof, waren ook negatief over verregaande beperking van arbeid van volwassen vrouwen. Woeste stelde: 'De

vrouw is meerderjarig op 21 jaar; zij heeft dan haar volle fysieke ontwikkeling bereikt; zij weet, zij moet weten welk werk zij kan doen en hoe lang zij kan werken; zij is aanbeland op een leeftijd waarop zij haar daden volledig de baas is en waarop zij volledig verantwoordelijk is; men kan alleen haar iets verwijten als zij langer werkt dan ze aankan.' (p. 1750)

Twee kampen dus: aan de ene kant de traditionele non-interventionisten, die oordeelden dat de wetgever het seksueel verschil niet in de arbeidswetgeving kon opnemen, en aan de andere kant de moderne pleitbezorgers van staatstussenkomst, die stellig wisten welk verschil er was in de natuur en de functie van beide seksen, en dat ook wilden ingeschreven zien in de wetgeving (Jansz, 1991, p. 88; Oostendorp, 1991). Deze laatste waren het feminisme nochtans niet ongenegen. Jean-Michel Funck steunde Isabelle Gatti de Gamond, 's lands meest bekende feministe, in haar strijd voor degelijk meisjesonderwijs (Boël en Duchêne, 1955, p. 32). Paul Janson was gehuwd met een gewezen medewerkster van Isabelle Gatti de Gamond en hij zette zich in voor het wegwerken van discriminerende bepalingen in het burgerlijk wetboek (De Paep, 1977-1978). Jules le Jeune verleende herhaaldelijk steun aan de feministische beweging in België (Boël en Duchêne, 1955, p. 19, p. 83, p. 92) en aan de internationale strijd tegen de prostitutie.⁴

Vrouwelijke dokters

Waren de hierboven beschreven kampen ook herkenbaar in het parlementaire debat over de vrouwelijke artsen? In 1873 had Isala van Diest tevergeefs geprobeerd zich in te schrijven aan de medische faculteit van de Leuvense universiteit. Ze vertrok toen naar Zwitserland om daar, als eerste Belgische vrouw, haar diploma te behalen (Keymolen, 1975). Twee jaar nadien bracht de doctrinair Eudore Pirmez de kwestie in het parlement ter sprake naar aanleiding van een wetsontwerp van de katholieke minister van Binnenlandse Zaken Charles Delcour over de toekenning van academische graden. In dat ontwerp werd niets over vrouwen bepaald. De doctrinair Pirmez pleitte voor het toelaten van vrouwen tot, op zijn minst, enkele takken van het medische beroep. Hij verwees daarbij naar de Verenigde Staten, waar door de feiten werd bewezen dat vrouwen bekwaame artsen konden zijn en een bloeiende praktijk konden uitbouwen. 'De mannen en vrouwen zijn in de Verenigde Staten anatomisch, fysiologisch niet anders gebouwd', zodat er ook in België geen reden was om vrouwen uit het medisch beroep te weren (APC, 1874-1875, pp. 429-430). Hij werd door zijn – eveneens doctrinaire – collega Rogier gesteund. Beiden vonden dat vrouwen juist over eigenschappen beschikten die hen tot uitstekende dokters maakten: zorgzaamheid, toewij-

ding en naastenliefde. De progressieve geneesheer Jean-François Vleminckx vond het voorstel verwerpelijk. Er waren in het artseneroep 'uiterst delicate en degoutante zaken die we enkel met de grootste weerzin door vrouwen zouden zien uitoefenen'. Bovendien had de vrouw een 'zeer eigen bestemming' waarvan de wetgever haar in geen geval mocht afbrengen: 'Het is niet alleen het belang van de vrouw zelf, maar ook dat van haar man en kinderen waarvoor de *femmes savantes* niet altijd veel zorg dragen, tot schade van de hele maatschappij.' (pp. 431-432).

Geconfronteerd met twee onverzoenbare stellingen deed minister Delcour een beroep op de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, die een commissie in het leven riep om de kwestie te onderzoeken. Het negatieve advies van deze commissie kwam niet als een verrassing. Vleminckx maakte deel uit van de commissie en het rapport werd opgesteld door zijn progressistische partijgenoot, senator Jean-Joseph Crocq. Het was volgens de geneesheren een 'puur en simpel feit' dat de vrouw een 'andere intelligentie' bezat, 'andere hersens', een 'ander zenuwstelsel' en dus 'andere bekwaamheden' dan een man. De vrouw was er in de eerste plaats voor de voortplanting. 'De helft op zijn minst van het bestaan van de volwassen vrouw is gevuld met deze belangrijke functie, die de menstruatie, de zwangerschap, de bevalling en het zogen omvat.' De vrouw kon natuurlijk, tegen haar natuur in, kiezen om geen moeder te worden, maar dan nog zou zij geen bekwaame arts zijn. Want, 'men kan wel proberen de natuur geweld aan te doen, maar de natuur verzet zich en laat zich niet vernietigen'. De natuur had het nu eenmaal zo gewild dat 'de vrouw hysterisch is, de man niet'. Dat betekende niet dat de vrouw minderwaardig zou zijn. Zij had de 'gevoeligheid, de affectie, de gratie, de zachtheid, alle gaven die perfect aansluiten bij haar natuurlijke en sociale rol'. Die rol moest zij opnemen, en het artseneroep aan de mannen laten, want 'dat is even onverzoenbaar met de natuur van de vrouw, als het beroep van koetsier of smid' (Crocq, 1875). Alhoewel het rapport in opdracht van de minister werd opgesteld, werd het in de Kamer niet besproken. Delcour stelde voor over de netelige kwestie te zwijgen in de wet, wat gebeurde.

De Luikse liberaal Alfred Magis bracht eind 1889, enkele maanden na zijn pleidooi tegen beperking van mijnarbeid door vrouwen, de kwestie van de vrouwelijke dokters nog eens voor het parlement (APC, 1889-1890, pp. 72-75 en pp. 488-489). Hij klaagde aan dat vrouwen ondertussen wel geneeskunde konden studeren in België, maar het beroep daarna niet mochten uitoefenen. Woeste onderbrak hem: 'Het gaat in tegen de natuur der dingen'. Waarop Magis repliceerde dat men niet meer op de proppen kon komen met welk intellectueel gebrek bij de vrouwen dan ook. Zijn opponent

preciseerde: 'Ik spreek niet over haar capaciteiten; ik zeg dat het indruist tegen de organisatie van de familie.' Wat Magis deed opmerken dat niet elke vrouw huwde en hij ging verder: 'Dáár ligt niet, zegt men, de rol van de vrouw, die ligt in de familie! Aan de man, beweert men, de zorg voor de zaken en het werk buitenshuis, aan de vrouw de taak het huis te behoeden! Dit zijn banale formules, die wij, mannen, zomaar lukraak formuleren' (p. 489). Het beroep van advocaat, dat hij zelf uitoefende, vond hij evenwel minder geschikt voor vrouwen: 'de strijd van de balie lijkt mij weinig te beantwoorden aan het karakter, aan de missie van de vrouw' (p. 75). Omgekeerd trouwens had de Academie voor Geneeskunde geoordeeld dat vrouwen best advocaten konden worden; daarmee joegen de vertegenwoordigers van de beide vrije beroepen elkaar de stuipen op het lijf: als wij vrouwen moeten toelaten, dan jullie ook. Hét symbool van het Belgische conservatisme Charles Woeste, vond het normaal dat meisjes, zoals jongens, een uitgebreide intellectuele vorming aan de universiteit wensten, maar hij was niet bereid hen, eens zij het diploma hadden behaald, ook de vrije beroepen te laten uitoefenen (ibid., pp. 489-490). Het was immers de 'orde van de natuur' dat de vrouw instond voor het huishouden, en de man voor het werk buitenshuis. De progressief-liberaal Charles Houzeau de Lehaie zag in de vrouw daarentegen de ideale dokter (pp. 490-491). 'We weten allemaal uit ervaring dat geen enkele man een vrouw kan evenaren in de bekwaamheid een zieke te verzorgen, die zich zo in kan laten met het lijden van een ander, die beter weet hoe troost te brengen'. Het beeld van de zorgzame, altruïstische vrouw werd hier gebruikt als breekijzer om voor haar de deur te openen die door de gevestigde dokters stevig op slot werd gehouden. Houzeau vond overigens dat enkel ongehuwde vrouwen een vrij beroep konden uitoefenen, want 'de voornaamste rol van de vrouw is de familie' (p. 491). Ook minister van Binnenlandse Zaken Devolder aanvaardde de arbeid van de vrouw enkel als 'een noodzakelijk kwaad', als een afwijking van de ideale situatie waarin 'de vrouw zich opsluit in de cirkel van de familie en zich daar wijdt aan de belangrijke en nobele missie waarvoor ze natuurlijk is voorbestemd' (p. 491).

Deze korte schets van het debat over de vrouwelijke artsen laat enkele opvallende conclusies toe. Opnieuw blijkt dat de politici die het meest aanleunden bij het oude, individualistische paradigma, zoals Pirmez, Rogier en Woeste, minder vertrokken vanuit het sekse onderscheid, terwijl 'modernere' politici als Vleminckx en Houzeau de Lehaie, wel eerder op de 'eigenheid' van vrouwen wezen. In beide kampen waren er echter voor- en tegenstanders van vrouwelijke artsen; de feministische argumentatie was dus niet exclusief verbonden met het ene of het andere paradigma. Toch wordt ook hier duidelijk dat het feministische discours 'nieuwe stijl'

meer en meer gelieerd raakte aan het 'moderne' discours over het 'onherleidbaar verschil'. Mede door de anti-feministische argumentatie van wetenschappers die het biologische verschil in de verf zetten, werden de verdedig(st)ers van academische vrouwen gedwongen te kiezen voor 'gelijkheid' of 'verschil' (Bosch, 1994, pp. 154-156). En meer en meer werd een beroep gedaan op de 'specifiek vrouwelijke kwaliteiten' om haar toegang tot de traditioneel mannelijke beroepen te bepleiten.

Vrouwenstemrecht

Vanaf de jaren 1890 werd er in het Belgische parlement af en toe gedebatteerd over de mogelijke politieke rol van vrouwen (Gubin, 1997, pp. 169-177). Eind 1900 deed de socialist Emile Vandervelde, die in 1901 zou huwen met de Engelse feministe Lalla Speyer (Polasky, 1995, p. 43), het concrete voorstel de vrouwen het gemeentelijke en provinciale kiesrecht te verlenen. In februari en maart 1902 werd er over zijn voorstel van gedachten gewisseld. Het maakte weinig kans. De progressist Lorand noemde het een 'hervorming voor de toekomst' (APC, 1901-1902, p. 644). Hij was geen principieel tegenstander van vrouwenstemrecht. Anders was het met de zevenendertigjarige liberale centrumfiguur Paul Hymans gesteld. De Brusselse hoogleraar was, in de geest van zijn tijd, op zoek naar een 'wetenschappelijke formule voor de democratie', die volgens de 'moderne wetenschap' in elk geval niet kon gevonden worden in een 'anorgaanisch algemeen stemrecht' (p. 726). Het vrouwenstemrecht kon voor hem niet. Het was een 'banaliteit, een waarheid van het gezond verstand': 'met de seksen komen verschillende intellectuele vermogens en morele neigingen overeen'. 'De vrouw, door de natuur toegewijd aan het moederschap, is meer bestemd voor familiale en huiselijke bezigheden, wat haar zeker niet verlaagt, want onder die taken is het hoogste, het meest nobele, het meest heilige denkbaar: de opvoeding van de kinderen. Voor de vrouwen dus het huishouden en de familie, voor de mannen het harde werk, de scherpe strijd van het Forum, de last de wapens te dragen voor het handhaven van de orde en de verdediging van het vaderland.' Helaas waren er ook 'celibataire vrouwen, die hun natuurlijke doel missen, en die niet de steun en de bescherming hebben gevonden van een echtgenoot'. Hun belangen zouden echter ook door de mannelijke volksvertegenwoordigers behartigd worden (p. 729). Vrouwen vroegen volgens Hymans trouwens helemaal niet betrokken te worden in de politiek. De feministes natuurlijk wel, 'maar, mijne heren, ... bemerk dat er in het feminisme meer mannen zijn dan vrouwen. (Men lacht.) Er zijn overigens twee soorten feministische vrouwen: de enen zijn vrouwen die gehoorzamen aan de mode, die feministisch zijn uit snobisme; de anderen

zijn het oprecht, door hun natuurlijke geestelijke aanleg, door een bijzondere ontwikkeling van hun mogelijkheden. Zij blijven een minderheid. En wil bemerken, mijne heren, dat deze vrouwen meer feministisch zijn dan vrouwelijk: het zijn bijna mannen, het is een derde sekse. (*Algemene hilariteit.*). Vrouwen zouden 'geen redelijke politiek voeren, zij zouden politiek bedrijven, niet met hun verstand, maar met hun gevoelens' (p. 730).

Dat laatste vond de socialist Hector Denis juist aantrekkelijk. Deze jurist en natuurwetenschapper, hoogleeraar aan de *Université Libre de Bruxelles* en medestichter van de *Ligue belge du Droit des Femmes*,⁵ was er immers ook van overtuigd dat 'er een onderscheid is in functie tussen man en vrouw', een onderscheid dat 'natuurlijk en historisch' was gegroeid (p. 879). Zo bracht hij in een redevoering hulde aan de 'moeder weduwe', die hij 'de meest complete expressie van de vrouw' noemde. 'Met alle verantwoordelijkheden die op haar wegen, overgeleverd aan alle materiële en morele gevaren, met de opgave voor de haren en haarzelf de strijd voor het leven aan te binden te midden van alle moeilijkheden, ontwikkelt zij op een schaal die nooit iemand haar na kan doen, haar morele energie, haar intellectuele ingeniositeit, haar vermogen tot toewijding, opoffering en zelfverloochening. Het is het moreel mooiste wezen van de schepping' (pp. 982-983). Moederschap en vrouwelijkheid waren ook voor de feminist Denis dus nauw verbonden. Hij benadrukte echter dat het gezin niet los stond van de samenleving en dat de familiale en publieke sfeer verbonden waren. Allerlei sociale fenomenen en kwalen, zoals de plaag van het alcoholisme, konden de 'vrouw in haar essentiële functies verlammen'. Daarom moesten 'de huiselijke functies van de vrouw noodzakelijkerwijze een verlengstuk krijgen in de sociale functies' (p. 879). Er was volgens Denis precies nood aan een aantal vrouwelijke accenten in de politiek, aan een 'inbreng van het gevoel'. Die vrouwelijke politiek zou de familie als kern van de samenleving verstevigen.

Denis en Hymans waren op zoek naar een wetenschappelijke oplossing van het kiesvraagstuk. Zo ook de katholieke geneesheer Georges Cousot, die rekening wilde houden met de 'inzichten van de sociale wetenschap gebaseerd op biologische noties' (p. 746). Zijn redevoering was dan ook doorspekt met verwijzingen naar Auguste Comte, Herbert Spencer, Gustave le Bon, Emile Durkheim en de eigen 'tweintig jaar beroepsleven als arts'. Een van de inzichten uit de moderne sociologie was dat beschaving gepaard ging met taakverdeling, 'die zich laat samenvatten als volgt: de vrouw in haar huishouden en aan de haard en de man buiten; de man voor de politiek, en als het moet, de man voor de oorlog. Ziedaar waarom ik tegen het stemrecht voor de vrouw ben' (p. 751). Een partijgenoot van Cousot, de leperse burgemeester Henri Colaert, pleitte in de

Kamer voor het vrouwenstemrecht. Samen met René Henry was hij auteur van de brochure *La Femme-Electeur* en stond hij mee aan de basis van het christelijk feminisme. Toch was het ook voor hem duidelijk dat er geen sprake van kon zijn 'aan vrouwen functies toe te kennen die ... hen zouden verplichten het huishouden te verlaten en een deel van hun leven op het *Forum* te slijten' (p. 793). Af en toe naar de stembus trekken, hield dat risico echter niet in. Charles Woeste was tegen het vrouwenkiesrecht. Nochtans oordeelde hij dat vrouwen en mannen gelijk waren voor God en de eeuwigheid, 'maar het is onmogelijk te ontkennen dat de vrouw anders is dan de man'. 'Is de man, in het algemeen, begiftigd met een grotere intellectuele kracht, met een grotere morele energie en een grotere fysieke kracht, dan heeft God in het hart van de vrouw een grotere tederheid gelegd, en heeft zo van haar de behoeftster van de haard en de opvoedster van het kind gemaakt' (p. 853). Daarom had de vrouw ook weinig te zoeken in de politiek. Maar als Woeste moest kiezen tussen algemeen stemrecht zonder of met de vrouwen, dan koos hij voor het laatste. Hij ging er namelijk van uit dat veel vrouwen katholiek zouden stemmen, wat een matiging van het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht zou betekenen.

Gelijkheid en verschil

Het is ondertussen duidelijk geworden dat sympathie voor de feministische eisen niet automatisch vertrok vanuit een doorgedreven gelijkheidsdenken. Integendeel, dit gelijkheidsdenken werd meer en meer uitgehoud, ten voordele van een verschildenken, dat echter evenzeer werd gebruikt om de 'vrouwen-eisen' te ondersteunen (Van Molle en Gubin, 1998, p. 35).⁶ Toch heeft deze verschuiving gevolgen gehad voor de verdere ontwikkeling van het feminisme en de vrouwenbeweging. En deze verschuiving is grotendeels verklaarbaar vanuit de 'modernisering' van het algemeen maatschappelijke discours rond de eeuwwisseling. Vermits de feministen meestal aanleunden bij de voorhoedes van de politieke families, namen zij dat nieuwe discours over en gebruikten het in hun strijd. Dit was een fenomeen dat zeker niet typisch was voor België.⁷ De Engelse liberaal John Stuart Mill ging in zijn *Subjection of Women* uit 1869 heel ver in zijn kritiek op de gangbare definiëring van de seksen: 'What is now called the nature of women is an eminently artificial thing' (Mill, 1997, p. 21). Volgens Mill was het onmogelijk ook maar iets over de 'natuur' van de vrouw te verklaren, zolang de opvoedingspatronen niet grondig dooreengeschied waren. Zolang de vrouw aangeleerd werd onbenullig, bemoederend en sentimenteel te zijn, zou zij dat ook blijven. 'Veel is ook het resultaat van bewuste of onbewuste cultivering, zoals we kunnen opmaken uit de bijna totale

Textielarbeidsters

verdwijning van "hystericae" en appelflauwtjes, nu die niet meer in de mode zijn' (pp. 59-60). Hiermee viel Mill het discours over de 'wezenlijke' sekseverschillen aan, en hield hij een pleidooi voor de bevrijding van de

vrouw uit de slavernij waarin ze vertoefde. De vrije ontwikkeling van het individu was in zijn denken cruciaal. Voor Mill betekende de vooruitgang ontvoogding en hij stelde vast dat 'de ondergeschiktheid van de vrouw

standhoudt als een geïsoleerd feit in de moderne sociale instellingen' (p. 19). Hij oordeelde trouwens dat uit de geschiedenis bleek dat 'elke stap in de verbetering onveranderlijk gepaard is gegaan met een stap voorwaarts in de sociale positie van de vrouwen' (p. 21). Dit was ook de visie van Eudore Pirmez die in de Belgische Kamer verklaarde dat 'men de beschaving van een volk min of meer kan aflezen aan het opleidingspeil en de rang die de vrouwen er genieten, en dat hoe meer de beschaving er is doorgezet, hoe meer hun toestand die van de mannen benadert' (APC, 1874-1875, p. 430). Grotere vrijheid, voor mannen en vrouwen, dat was het doel voor doctrinaire liberalen als Pirmez, Rogier en Frère-Orban. Reglementering van vrouwenarbeid ging in tegen dit ideaal, want dat zorgde voor bijkomende 'slavernij' (APC, 1868-1869, p. 283), terwijl de openstelling van vrije beroepen het ideaal vooruithielp. Wanneer vrouwen bepaalde beroepen slecht zouden uitoefenen, dan zouden zij automatisch worden weggeconcurrerd (APC, 1889-1890, p. 490). Precies zoals Mill het had geschreven (Mill, 1997, p. 26).

Het liberalisme à la Mill was rond de eeuwwisseling moeilijk houdbaar. In Engeland kwam er een generatie van *new liberals*, zoals Hobson en Hobhouse, die een maatschappij wilden 'opgevat als een geheel dat leeft en bloeit door de harmonieuze groei van de delen, waarvan elk, door de ontwikkeling volgens de eigen lijnen en conform de eigen natuur, in het geheel bijdraagt tot de ontwikkeling van anderen' (Hobhouse, 1994, p. 65). Dit organisch liberalisme had meer oog voor de 'sociale kwestie' en pleitte voor staatsinterventie. Wanneer een werkloze arbeider in discussie moest treden met een kapitaalcrachtige ondernemer over het arbeidscontract, dan beschikte die werknemer niet over evenveel vrijheid als de werkgever, en dus moest de staat regulerend optreden. Groepen, en niet alleen individuen, moesten daarom voor hun rechten en belangen opkomen, zodat zij een beloning kregen in verhouding tot de dienst die zij aan de gemeenschap leverden. Dit zou een gevoelige uitbreiding van het werkveld van de staat tot gevolg hebben. Daarom was het ook belangrijk dat *alle* burgers bij de wetgeving werden betrokken, volgens Hobhouse ook de vrouwen. 'Vooral de regulering van de vrouwenarbeid is een materie die vanuit meer dan één ooghoek kan worden bekeken, en vrouwen hebben het recht te beoordelen of een voorgestelde oplossing is opgevat in het belang van hun sekse of, misschien, in dat van het mannelijk monopolie' (p. 134). Hobhouse hield een pleidooi voor het vrouwenstemrecht, maar het was voor hem wel duidelijk welke rol de vrouw had te spelen in de 'harmonieuze' en 'organische' samenleving: 'de moeder van jonge kinderen levert een betere dienst aan de gemeenschap – wat een geldelijke vergoeding verdient – door thuis te blijven en op haar kinderen te letten' in plaats van uit werken te gaan (p. 87).

Dit holistische discours was eigentijdser en socialer, en meer dan dat van Mill gericht op het onderscheiden van belangen, groepen en functies. Het sloot ook aan bij het vertoog van de sociologie, waarin de (bedreigde) samenhang van de samenleving een van de grote thema's was, en dat – zeker in onze ogen – 'conservatieve' trekjes vertoonde (Jonker, 1988, pp. 31-33; Nisbet, 1966, pp. 11-18, pp. 47-106).⁸ Zowel in de sociologie van Ferdinand Tönnies (1979) als in die van Emile Durkheim (1973) spelen maatschappelijke taakverdeling, ook tussen man en vrouw, een belangrijke rol. Deze auteurs werden ook in België bestudeerd, zowel door de vrijzinnige, progressistische wetenschappers van de Brusselse universiteit, als door hun 'progressieve' opposenten aan de Leuvense katholieke universiteit (Wils, 1997). Zoals hierboven reeds is aangehaald, brachten de socialist Hector Denis en de katholiek Georges Cousot deze 'inzichten' ook in de Kamer ter sprake. Denis wilde een 'synthese van twee opvattingen ..., de ene van de Franse Revolutie en de 18de eeuw, de andere van de 19de eeuw en van de moderne sociologie'. 'De moderne sociologie onthult het organisch karakter van de maatschappij zelf en corrigeert zo het individualistische en abstracte concept van de Franse Revolutie; de sociologie vat de maatschappij op als een geheel van functies en organen die samenwerken en door hun harmonie haar conservering en vooruitgang verzekeren' (APC, 1901-1902, p. 876; vgl. Wils, 1998, p. 59). Hadden Mill en Pirmez nog beweerd dat beschaving gepaard ging met een grotere gelijkheid tussen man en vrouw, dan constateerde Cousot met Durkheim dat beschaving gepaard ging met taakverdeling, ook die tussen man en vrouw (APC, 1901-1902, p. 751). Toen in 1904 de liberale arts en antropoloog Emile Houzé een schedel van een neolithische vrouw onderzocht, constateerde hij dat deze schedel een grotere inhoud had dan die van een eigentijdse vrouw, wat voor hem bewees dat de intellectuele functies in deze primitievere fase ook nog door vrouwen werden uitgeoefend (Morelli, 1998, p. 105). Taakverdeling was een verworvenheid.

De analyse die ik hier presenteer is beperkt. De parlementsleden waren door veel meer beïnvloed dan door hun 'atomistische' of 'holistische' denkbeelden. Eudore Pirmez had banden met de mijnexploitatie, en verzette zich misschien mede daardoor tegen beperking van de goedkope vrouwenarbeid. Als de socialisten en liberalen tegen het vrouwenstemrecht aageerden, had dat natuurlijk ook te maken met de angst dat de vrouwen katholiek zouden stemmen. Toch kan de politiek niet tot dergelijke verklaringen worden herleid. Er was wel degelijk sprake van een paradigmaverschuiving, die niet alleen merkbaar was in het discours, maar ook in de concrete politieke actie. De progressief-liberalen waren in het Belgische parlement de eersten om op de ombui-

ging van de politiek in sociale zin aan te dringen. Hun herhaalde waarschuwingen in de jaren 1860 en 1870 voor de sluipende degeneratie van de arbeidersbevolking moesten de gemoedsrust van de non-interventionistische doctrinair en conservatieven verstoren, en hen attent maken op de sociale kwestie. Het waren deze progressisten die met medische, wetenschappelijke argumenten wezen op de specifieke functie van de vrouw in de organische samenleving, die door de kapitalistische productiewijze ontkend en geschonden werd.

'Verschil' werd een belangrijk element in het politieke discours (Scott, 1996, p. 94-95; Stepan, 1998). Zonder noties van 'verschil' was er trouwens geen sociale wetgeving mogelijk. In dezelfde periode bemerkt men ook, in het debat over de modernisering van het strafrecht, de afsplitsing van categorieën als 'criminelen' (Velle, 1991, pp. 323-328; Weber, 1996, pp. 15-22; Jorissen, 1997) en 'zwakzinnigen' (Porter, 1989, pp. 20-25).⁹ De geneeskunde en de andere wetenschappen speelden een belangrijke rol bij de definiëring van dergelijke 'types'. Het voorbeeld van de 'uitdoktering' van de homoseksualiteit is, onder andere door het werk van Michel Foucault, algemeen bekend (Hekman, 1988, p. 160). De wetgever moest met de reële bestaande, door de wetenschap onthulde en beschreven verschillen rekening houden, en afstappen van het 'anorganische', 'egalitaire' en 'metafysische' individualisme (Francis, 1994, p. 755). Het verbinden van deze verschillen met de 'natuur' en de 'biologie' maakten dat zij als onoverkomelijk werden beschouwd (Stepan, 1998). Ook Mill was, zoals de Belgische doctrinair en conservatieven, ervan overtuigd dat de vrouw, wanneer zij kinderen had, er het best voor kon kiezen thuis te blijven terwijl haar man geld in het laatje bracht (Mill, 1997, p. 47). Maar voor de nieuwe generaties politici werd de taakverdeling tussen de seksen en het 'onherleidbaar verschil' een wetenschappelijk gegeven en een staatszaak. Hierin konden argumenten worden gevonden voor en tegen de vrouwenemancipatie (Hawkins, 1997, pp. 249-271), zoals ook het oudere liberale discours in beide richtingen kon worden gebruikt. Tijdens de doorbraak van de eerste feministische golf werd het algemene, voornamelijk door mannen bepaalde, politieke vertoog er een van 'verschildenken', en het was in dit kader dat vrouwen hun eisen formuleerden. Zij namen veel van dat denken over in hun eigen feministische theorieën.

De 'moderne' holistische focus op de samenleving deed de vraag rijzen welke specifieke bijdrage de vrouw tot het geheel had te leveren. Voor de grote massa van de arbeidersklasse was het antwoord snel gevonden: de vrouwen moesten goede moeders zijn en gezonde kinderen grootbrengen. Maar voor vele feministe/s/n bleef de bijdrage van de vrouw daartoe niet beperkt. Ook de gestudeerde vrouw had een rol te spelen. Het is daarbij

opvallend dat er meer en meer gesproken werd over de *eigenheid* van de vrouwelijke wetenschapsbeoefening. Zowel de Nederlandse Clara Wichmann als de Belgische Isabelle Gatti de Gamond waren ervan overtuigd dat vrouwelijke onderzoeksters op een andere wijze te werk gingen dan hun mannelijke collega's, wat zou resulteren in een aanvulling op de bestaande wetenschap (Bosch, 1994, pp. 227-310).¹⁰ Toen de oud-liberaal Thorbecke in 1872, toegevend aan de individuele vraag van een huisvader, toestemming verleende aan Aletta Jacobs om als eerste vrouw in Nederland geneeskunde te gaan studeren, had hij daarbij in geen geval een specifiek vrouwelijke bijdrage tot de wetenschap voor ogen. 'De wetenschap kent immers geen sexe', zoals de Leidse rector magnificus Huet in 1885 stelde (Bosch, 1994, p. 227), of zoals Mill schreef: 'Ik geloof niet dat zal blijken dat er natuurlijke neigingen zijn gemeenschappelijk aan vrouwen, die hun genie van dat van de mannen onderscheiden, maar dat iedere individuele auteur haar eigen neigingen zal blijken te hebben' (Mill, 1997, p. 71). Thorbecke plaatste zijn handtekening onder Aletta Jacobs toelating echter op zijn sterfbed, het jaar daarop overleed Mill, en Huet deed de uitspraak tijdens zijn afscheidsrede. Hun denkbeelden hadden niet meer dezelfde overtuigingskracht.

Betekende het nieuwe tijdperk dan een terugslag voor de vrouwenemancipatie? Hoegenaamd niet. Zo werd vrouwenstemrecht geëist met het argument dat de van nature zorgzame en altruïstische vrouwen een heilzame invloed zouden uitoefenen bij de oplossing van 'sociale plagen als alcoholisme, oorlog en prostitutie' (de Belgische feministe Louise van den Plas geciteerd in Van Molle en Gubin, 1998, p. 35; vgl. Te Velde, 1993, pp. 30-31). Een bepaald discours over *de vrouw* werd op deze wijze natuurlijk wel versterkt. De Amerikaanse historica Joan Wallach Scott wees in haar studie over het Franse feminisme op het noodzakelijk paradoxale van elk feminisme: 'Feminisme was een protest tegen de politieke uitsluiting van vrouwen; het was zijn doel het "seksuele verschil" in de politiek op te heffen, maar het moest zijn eisen stellen in naam van de "vrouwen" (die discursief werden geproduceerd door het "seksueel verschil"). In de mate waarin het handelde voor "vrouwen", produceerde het feminisme het "seksuele verschil" dat het wenste op te heffen.' (Scott, 1996, p. 3; vgl. Stepan, 1998, pp. 27-29).

Hoe is het uiteindelijk Cornélie de Retz van Loo vergaan? Couperus, van wie bekend is dat hij werd uitgenodigd door de Nederlands-Indische 'Vereniging van Vrouwenkiesrecht' om er uit zijn werk voor te lezen (Van Vliet, 1998, p. 200), liet haar teruggaan naar de brute man van wie ze was gescheiden. 'Onder het uitgeoever van hare scherpe frazes van feminisme, was dat de onbewuste waarheid geweest. Zij, vloekend tegen het

huwelijk, had zich, diep in, altijd gehuwd gevoeld. Niet volgens de wet en een handtekening, maar volgens een al-oude wet, een oer-oud recht van man op vrouw, wet en recht van bloed en vleesch en allerinnigste merg!' (Couperus, 1996, p. 235). 'Zij voelde zich niets dan bruid, maar geen bruid van onwetendheid, en diep in haar bloed en merg, voelde zij zich de vrouw, bloed en merg, van hem, dien zij wachtte. Vóór zich, half droomend, zag zij figuurtjes van kinderen.... En zij wachtte hem af, ze luisterde naar zijn pas, zij verlangde, dat hij komen zou, haar vleesch trilde hem tegemoet. En toen hij binnenkwam en haar naderde, sloten haar armen zich om hem heen met een gebaar van diep in zich bewuste zekerheid en wist zij, twijfellos, aan zijn borst, in zijn armen, de wetenschap zijner manmachtige overheersching' (p. 246).¹¹

Literatuur

APC: *Annales Parlementaires. Chambre.*

DPC: *Documents Parlementaires. Chambre.*

- Boel, M. & Duchène, C. (1955). *Le féminisme en Belgique 1892-1914*. Brussel: Editions du Conseil National des Femmes Belges.
- Bosch, M. (1994). *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948*. Amsterdam: SUA.
- Bueger-Van Lierde, Fr. de (1993). La Ligue belge du Droit des femmes. *Sextant*, 1, 11-21.
- Carton de Wiart, H. (1913). *Le Bon Combat*. Brussel-Parijs: G. Mertens.
- Christens, R. (1997). Verkend verleden. Een kritisch overzicht van de vrouwengeschiedenis 19de-20ste eeuw in België. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Revue belge d'histoire contemporaine*, 27, 5-37.
- Collini, S. (1976). Hobhouse, Bosanquet and the state: philosophical idealism and political argument in England 1880-1918. *Past & Present*, 72, 86-111.
- Couperus, L. (1996). *Langs lijnen van geleidelijkheid*. Amsterdam: Contact. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1900.)
- Croq, J.-J. (1875). Rapport de la commission nommée par l'Académie. *Bulletin de l'Académie royale de médecine de Belgique*, 3e série, 9, 351-364.
- Dudink, S. (1997). *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*. Amsterdam: IISG.
- Dupréel, J. (1965-1966). Le Jeune, Jules. *Biographie Nationale*, 33, 438-441.
- Durkheim, E. (1973). *De la division du travail social*. Parijs: Presses Universitaires de France. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1893.)
- Francis, M. (1994). H.S. Maine: Victorian evolution and political theory. *History of European Ideas*, 19, 753-760.
- Grever, M. (1994). *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis*. Hilversum: Verloren.
- Gubin, E. (1997). Les femmes et la citoyenneté politique en Belgique. L'histoire d'un malentendu. *Sextant*, 7, 163-187.
- Gubin, E. & Puissant, J. (1996). Frère-Orban et la 'question sociale'. La création des Conseils de l'Industrie et du Travail (1886-1887). In A. Despy-Meyer (Ed.), *Frère-Orban et le libéralisme politique* (pp. 27-45). Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Hawkins, M. (1997). *Social darwinism in European and American thought, 1860-1945. Nature as model and nature as threat*.

Cambridge: Cambridge University Press.

- Hekman, G. (1988). Een geschiedenis van de seksuologie. Sociaal-historische aspecten van seksualiteit. In J. Bremmer (Ed.), *Van Sappho tot De Sade. Momenten in de geschiedenis van de seksualiteit* (pp. 160-178). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Held, D. (1996). *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Hilden, P.P. (1993). *Women, Work and Politics: Belgium 1830-1914*. Oxford: Clarendon.
- Hobhouse, L.T. (1994). *Liberalism and other writings*. J. Meadowcroft (Ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Jansz, U. (1990). *Denken over seks in de eerste feministische golf*. Amsterdam: Van Gennep.
- Jansz, U. (1991). Sociale kwestie en seks in de politieke geschiedenis. De Arbeidswet van 1889. In M. Schwegman e.a. (Eds.), *Op het strijdtonel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (pp. 70-90). Nijmegen: SUN.
- Jonker, E. (1988). *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Jorissen, M. (1997). *Ethiek ten dienste van de 'défense sociale'. De stellingnamen van regering en parlement tegenover prostitutie, alcoholisme, landloperij en bedelarij (1884-1894)*. Leuven: onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, dept. geschiedenis.
- Keymolen, D. (1975). Feminisme in België. De eerste vrouwelijke artsen (1873-1914). *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90, 35-58.
- Kuborn (1868). Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique, par la Commission chargée d'étudier la question de 'l'employ des femmes dans les travaux souterrains des mines'. *Bulletin de l'académie royale de médecine de Belgique*, 3e série 2, 802-889.
- Mill, J.S. (1997). *The subjection of women*. Mineola: Dover Publications. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1869.)
- Molle, L. van en Gubin, E. (Eds.) (1998). *Vrouw en politiek in België*. Tiel: Lannoo.
- Morelli, A. (1998). Emile Houzé en de studie van de Belgische schedels. Wetenschap en maatschappelijke belangen. In M. Beyen en G. Vanpaemel (Eds.), *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog* (pp. 101-112). Leuven: Acco.
- Neuville, J. (1976). *Histoire du mouvement ouvrier en Belgique. 5. L'évolution des relations industrielles. Tome 1. L'avènement du système des relations 'collectives'*. Brussel: Editions Vie Ouvrière.
- Nisbet, R.A. (1966). *The Sociological Tradition*. New York: Basic Books.
- Offen, K. (1986). Ernest Legouvé and the Doctrine of "Equality in Difference" for Women: A Case Study of Male Feminism in Nineteenth-Century French Thought. *Journal of Modern History*, 58, 452-484.
- Offen, K. (1988). Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 14, 119-157.
- Oostendorp, M. (1991). 'Een openbare parade van veile vrouwen'. Politieke debatten in Nederland over zedelijkheid en arbeid aan het einde van de negentiende eeuw. In M. Schwegman e.a. (Eds.), *Op het strijdtonel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (pp. 49-69). Nijmegen: SUN.
- Paepe, J.L. de. (1977-1978). Janson, Paul. *Biographie Nationale*, 40, 476-531.
- Polasky, J. (1995). *The democratic socialism of Emile Vandervelde. Between reform and revolution*. Oxford-Washington: Berg Publishers.
- Porter, R. (1989). *A social history of madness. Stories of the insane*. Londen: Weidenfeld and Nicolson.

Quataert, J.H. (1997). Writing the History of Women and Gender in Imperial Germany. In G. Eley (Ed.), *Society, Culture, and the State in Germany, 1870-1930* (pp. 43-65). Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Rose, S.O. (1992). *Limited livelihoods. Gender and class in nineteenth-century England*. Londen: Routledge.

Scott, J.W. (1996). *Only paradoxes to offer. French feminists and the rights of man*. Harvard: Harvard University Press.

Smaele, H. de (1995). Henry Carton de Wiart (1869-1905). Christen-democratisch politicus en literator. *Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 4, 22-41.

Stepan, N.L. (1998). Race, Gender, Science and Citizenship. *Gender & History*, 10, 26-52.

Taylor, M.W. (1992). *Herbert Spencer and late Victorian individualism*. Oxford: Clarendon Press.

Tönnies, F. (1979). *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1887)

Velde, H. te (1993). Viriliteit en opoffering. 'Mannelijkheid' in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 14, 421-433.

Velle, K. (1991). *De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België*. Leuven: Kritak.

Vliet, H.T.M. van (Ed.) (1998). *Met Louis Couperus op tournee. Voordrachten uit eigen werk in recensies, brieven en andere documenten*. Den Haag: Letterkundig Museum.

Weber, D. (1996). *Homo criminalis. Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht, 1830-1940*. Brussel: Vubpress.

Wils, K. (1997). De verleiding van de sociologie. Belgische en Nederlandse katholieken en het positivisme (1880-1914). *Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 6, 156-173.

Wils, K. (1998). 'Ons evangelie is een kolossale bibliotheek'. De Belgische vrijdenkersbeweging en het positivisme. *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 2, 47-65.

Noten

1. Een eerdere versie van dit artikel, gepresenteerd op de Belgische 'Dag van de Nieuwste Geschiedenis' (1996), kwam tot stand na afloop van een onderzoekseminarie in de tweede kandidatuur moderne geschiedenis aan de KU Leuven over de 'invloed van het wetenschappelijke discours op de constructie van genderidentiteit in de tweede helft van de 19de eeuw' (1995-1996), dat ik samen met Kaat Wils begeleidde. Graag bedank ik de studenten voor hun inzet, evenals de titularis van dit seminarie, prof.dr. Leen van Molle. Veel dank gaat uit naar Kaat Wils voor de samenwerking, het nalezen van teksten en de uren vol discussie. Nathalie de Bleckere en Walter de Smaele waren bereid mijn essay kritisch te lezen. Redacteur S. Dudink en de twee anonieme referenten leverden in een volgende fase hun bijdrage. Dit artikel past bovendien binnen het onderzoeksproject o.l.v. prof.dr. Emiel Lamberts 'Sociaal holisme en politiek op het einde van de 19de eeuw' (FWO-Vlaanderen), waaraan ik als wetenschappelijk medewerker was verbonden.
2. Voor een kritisch overzicht van de Belgische historiografie ter zake, zie Christens (1997).
3. Vooraleer een wetsvoorstel of -ontwerp in de plenaire vergadering van Kamer of Senaat werd besproken, werd het onderzoek door zes afdelingen, die door het lot werden samenge-

steld. De verslaggevers van de verschillende afdelingen vormden, samen met de Kamer- of Senaatsvoorzitter, de Middenafdeling, die ook weer een rapporteur aanduidde.

4. Zie een brief van de Engelse feministe en abolitioniste Josephine Butler aan Jules le Jeune, Londen, 4 november 1891: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Papieren Jules le Jeune, 103.
5. Over deze 'Ligue' zie: De Bueger-Van Lierde (1993), Boel en Duchène (1955, pp. 41-58).
6. Ulla Jansz (1990) schenkt in haar studie over de eerste feministische golf in Nederland wel veel aandacht aan het gelijkheids- en verschildenken, echter zonder een link te maken met de paradigmaverschuiving die merkbaar was in het ruimere culturele en politieke discours.
7. Wel lijkt er een onderscheid gemaakt te kunnen worden tussen landen die meer door het liberalisme, en dus door de Engelse denkers, waren beïnvloed (Groot-Brittannië natuurlijk, maar ook België en Nederland) enerzijds, en landen waar het liberalisme minder sterk stond (Duitsland) of er een meer 'republikeinse' invloed heerste (voornamelijk Frankrijk). Met name Karen Offen merkt in het Franse feminisme een traditie van anti-individualisme en verschildenken, dat zij als 'relationeel' omschrijft en verbindt met de Franse republikeinse denktrant (Offen, 1986, 1988). Voor het (niet algemeen aanvaarde) onderscheid tussen het liberale, Engelse model en het Franse, republikeinse, zie o.a. Held, 1996, pp. 36-120. De nadruk op het 'verschil' in het Duitse feminisme werd lange tijd verbonden met de veronderstelde Sonderweg van het Duitse keizerrijk, en dus met de beperkte invloed van het liberalisme. Met de ondergraving van de Sonderweg-theorie komt er ook een herleving van het 19de-eeuwse Duitse feminisme (Quataert, 1997, pp. 50-55).
8. Zoals Nisbet (1966, p. 17) in zijn klassieke studie schrijft: 'The paradox of sociology ... lies in the fact that although it falls, in its objectives and in the political and scientific values of its principal figures, in the mainstream of modernism, its essential concepts and its implicit perspectives place it much closer, generally speaking, to philosophical conservatism.'
9. Een uittaling als die van Hobhouse over de 'feeble-minded' is wat dat betreft significant: 'the recognition of their type as a type is relatively modern' (Hobhouse, 1994, p. 73.).
10. Voor dit aspect van Gatti de Gamond, zie de lezing van K. Wils 'Science, an ally of feminism? Isabelle Gatti de Gamond: feminist and positivist' op de sessie 'Fabrics of Feminism' van de European Social Science History Conference, Amsterdam, 6 maart 1998. De tekst van deze lezing zal worden gepubliceerd in het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis (1999). De Nederlandse historica Johanna Naber (1859-1941), zoals zij is geportretteerd door Maria Grever (1994), is een uitstekend voorbeeld van een feministe die door het oudere liberale, individualistische gedachtegoed was beïnvloed.
11. Voor een uitgebreide en meer diepgaande bespreking van Couperus' roman zie: Dudink (1997, pp. 213-219) en de daar geciteerde literatuur.

Beeldmateriaal: Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum (KADOC), Leuven. *Le patriot Illustré*, 14/04/1912. AMSAB Gent